

Đorđe Božović

Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet

JEZIČKA POLITIKA I IDEOLOGIJA U KONTEKSTU TRANZICIJE¹

Sažetak: U radu se analiziraju istorijski i društveni procesi koji zahvataju područje srpskohrvatskoga jezika nakon dezintegracije SFR Jugoslavije. Pre svega je reč o jezičkoj politici i planiranju u ideološkom i društvenoekonomskom kontekstu tranzicije, čime se postavljaju temelji i za *sociolingvistiku tranzicije* kao moguću novu kritičku disciplinu. Zatim se analizira statusno raslojavanje srpskohrvatskog jezika, tako što se dominantni model, koji raslojavanje srpskohrvatskoga u postjugoslovenskom društvu posmatra isključivo iz ugla ideologije nacionalizma, dopunjuje klasnom analizom strukturnih procesa koji leže u osnovi jezičkog nacionalizma i statusnoga raslojavanja zajedničkog jezika. Konačno, postavlja se pitanje dijalektičkog jedinstva srpskohrvatskoga jezika, koje se objašnjava sociolingvističkim i istorijskim procesima dugoga trajanja u jeziku. U završnom delu rada daje se sinteza tranzicionog sociolingvističkog statusa srpskohrvatskog jezika, u okviru koje se izdvajaju centrifugalni i centripetalni sociolingvistički procesi, aktivni u srpskohrvatskome danas. Time se daje i novi, obuhvatniji pogled na sociolingvističke procese iz skorije prošlosti srpskohrvatskog jezika.

Ključne reči: jezička politika, ideologija, klasna borba, nacionalizam, srpskohrvatski jezik, sociolingvistika tranzicije, istorijska sociolingvistika, dugo trajanje (*longue durée*).

1. Uvod

Srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik, danas pod nazivima bosanski, crnogorski,

¹ Ovaj tekst je gotovo ceo napisan pre tri godine, ali otada je stajao u ladici, čekajući autora da mu se, kad mu to obaveze dozvole, ponovo posveti i eventualno ga pripremi za štampu. I kako to obično biva, tako bi stajao još dugo, uzalud iščekujući to famozno autorovo drugo čitanje, da ga nisu aktualni događaji iz ove godine konačno izveli na dnevnu svetlost. Naime, javnosti je 2017. godine predstavljena *Deklaracija o zajedničkom jeziku*, koju je potpisalo i promoviralo nekoliko stotina mahom radnika i radnica u kulturi i medijima (pre svega književnika i književnica, novinara i novinarki, ali i nastavnika i nastavnica i dr., dakle onih kojima je jezik, najpre, osnovno *sredstvo za rad*) iz četiriju republika na koje se sadržaj Deklaracije odnosi – BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije. Iz razloga o kojima ne bih sada i ovde hteo da spekulišem, najmanje je, međutim, među njima bilo lingvistkinja i lingvista (sa izuzetkom nekolicine istaknutih imena koja su i radila na tekstu Deklaracije), dakle onih kojima je jezik *predmet izučavanja* i koji o njemu imaju najdublje uvide. To govori kako o aktuelnosti ove teme (usprkos mišljenjima koja su je prerano stavljala *ad acta*) i značaju koji ona ima za neposredne javne delatnike s jezikom, obrazovane govornike i govornice, tako i o njenoj kompleksnosti te, iznad svega, o tome da definitivnu reč po pitanju srpskohrvatskog jezika danas nauka još nije jednoglasno izrekla. U tom smislu, neka i ovaj kratki rad, ovakav kakav jeste, bude makar mali doprinos promišljanju toga problema, mada osećam da su neki pojmovi u njemu ostali možda nedovoljno razjašnjeni i da neka mesta mogu da izazovu neželjene kontroverzije. Adresa autora za korespondenciju: Studentski trg 3, Beograd. E-mail: djordje.bozovic@fil.bg.ac.rs.

hrvatski ili srpski jezik,² južnoslovenski idiom sa oko dvadeset miliona izvornih govornika i govornica u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Srbiji i susednim zemljama, za sociolingvistiku i srodne discipline predstavljao je interesantan fenomen i pre dezintegracije SFR Jugoslavije, čiji je bio jedan od službenih i većinski, svakako dominantni jezik. Naime, za razliku od njemu susednih i istorijski bliskih evropskih nacionalnih jezika, koji se odlikuju monocentričnošću u pogledu sociolingvističkog statusa i standardno-jezičke norme, a poput kolonijalnih jezika na Zapadu (ali i nemačkog u Srednjoj Evropi), i srpskohrvatski jezik se u čitavoj svojoj ranoj modernoj i modernoj istoriji odlikuje *pluricentričnošću* (cf. Clyne 1992), kako od početaka svoje ranomoderne standardizacije u XVII veku,³ tako i kroz sve promene u društvenopolitičkim okolnostima u makrosociolingvističkom kontekstu, do kraja XX veka i do danas. Štaviše, njegova pluricentričnost višestruko i nadilazi standardni (post)kolonijalni model (kakvim se npr. odlikuju engleski, francuski, španski ili portugalski), sa više varijanata u različitim društvenopolitičkim formacijama, budući da se, osim u nacionalnim varijantama, u srpskohrvatskom ona u različitim istorijskim periodima simultano ispoljavala i kroz narečja (ijekavsko, ekavsko, ikavsko), pisma (latiničko, ćirilčko, ranije i glagoljičko i arebičko), kao i različite lokalne književne tradicije (čakavsku, kajkavsku, slavenosrpsku itd.). Toliki stepen raslojavanja, međutim, nije nikada umanjio niti dokinuo književnojezičko i sociolingvističko jedinstvo srpskohrvatske jezičke zajednice; štaviše, ono je kroz istoriju uvek delovalo tako da se lokalne razlike pred njim brišu i gube usled naddijalekatske konvergencije, koja je počela da smenjuje raniju srednjovekovnu i crkvenoslovensku diglosiju (cf. Ivić 1986; Katičić 1998; Milanović 2010; Vince 1978).

Raspadom SFRJ devedesetih godina XX veka, međutim, došlo je i do dezintegracije i restrukturiranja toga zajedničkog, iako pluricentričnog, srpskohrvatskog standardnog jezika, što kao fenomen nije prošlo nezapaženo ni u recentnijoj sociolingvističkoj

2 Dvojni naziv jezika, nastao u XIX veku i službeno upotrebljavan u SFRJ, izašao je iz službene i svakodnevnog upotrebe tokom devedesetih godina XX veka, kada je u svim zemljama naslednicama SFRJ zamenjen odnane korišćenim jednočlanim nacionalnim odrednicama, a u međunarodnim telima nekom njihovom kombinacijom, najčešće u akronimu, dok ne izostaje ni pojava eufemističkih naziva, kao što su „naš jezik“ ili „maternji jezik“. Danas se dvojni naziv i dalje upotrebljava kao (socio)lingvistički termin u naučnoj literaturi. (Pored studija cit. u ovome radu, cf. i Babić 1980; Lencek 1976.)

3 Početak moderne standardizacije konvergentnih srpskohrvatskih idioma na štokavskoj dijalekatskoj osnovici obeležen je, otprilike u isto vreme u trima etnokonfesionalnim i društvenopolitičkim sredinama (Dalmaciji pod mletačkom, Bosni pod osmanskom i Vojvodini pod austrougarskom vlašću), pojavom gramatike Bartola Kašića i njegovim prevodom Biblije na narodni jezik u hrvatskoj, književnim radom Matije Divkovića i drugih odnosno procvatom „alhamijado“ književnosti na narodnom jeziku u bosanskohercegovačkoj, te reformom ortografije i prevodom Biblije na narodni jezik Gavriela Stefanovića Venclovića u srpskoj tradiciji, itd. I drugi važni kulturni i politički centri, kao što su Dubrovnik i Crna Gora, tome će se postupnom radanju štokavskoga književnog jezika priključiti kasnije, kako on bude sve više rastao i u tome prevladavao i sopstvenu dijalekatsku i sociolingvističku raslojenost, te od svojih korena vezanih za različite religije prelazio sve više u građansku sferu, konačno u XIX stoleću izrastavši u ilirski i vukovski pokret. – Bitno je, međutim, primetiti da između iliraca i vukovaca, koji se često pogrešno smatraju jednim nosiocima ovog procesa jer su se istorijski našli na njegovom svršetku i punom ostvarenju, i početaka standardizacije konvergentnog književnog jezika na štokavskoj osnovici ima najmanje tri veka tokom kojih je ovaj proces neprestano trajao i pripremao pozorje za ono što će se u moderno doba pojaviti kao već oblikovana realnost, zajednički pluricentrični književni jezik na štokavskoj dijalekatskoj osnovici; a na planu narodnoga jezika (dijalekata), procesi konvergencije su trajali još i duže, sigurno barem od provale Turaka na ove prostore (v. cit. literaturu; o istoriji standardizacijskih procesa cf. i Peti-Stantić 2009).

literaturi (v., inter alia, Bugarski & Hawkesworth 2006; Greenberg 2004; Gröschel 2009 sa bibliografijom). U postojećim analizama procesa raslojavanja i tranzicije srpskohrvatskoga jezika upadljivo, međutim, izostaje aktuelni klasni pristup, što je i utoliko nepodešnije imajući u vidu kontekst, kao i intelektualno nasleđe autohtone, jugoslovenske humanistike. U ovom radu daje se novi pogled na tranzicioni status srpskohrvatskoga jezika, kao i reinterpretacija procesa njegovog raslojavanja i dijalektičkog jedinstva, nastupajući sa pozicija istorijske i klasne analize, kao i savremenih kritičkih teorijskih praksi. U skladu sa time, i sociolingvistički procesi iz skorije prošlosti srpskohrvatskoga posmatraju se u radu, s jedne strane, u domenu jezičke politike i ideologije, ali i ne odvajajući ih od, s druge strane, političkoekonomskog konteksta u kome deluju. Budući da je reč o, uslovno rečeno, kontekstu postsocijalističke tranzicije, i u radu se ugrubo ispituju osnove *sociolingvistike tranzicije* kao moguće nove kritičke interdiscipline u okviru istorijske sociolingvistike i sociologije jezika. Analizirajući jezik u kontekstu promena u društvenopolitičkom sistemu, sociolingvistika tranzicije treba da rasvetli njihov međusobni uticaj. Korpus postojećih sociolingvističkih analiza srpskohrvatskoga dopunjuje se u radu, tako, nužnim novim uvidima u mehanizme uspostavljanja međuodnosa jezika i društvene stvarnosti.

U prvom delu rada iznose se teorijske osnove i kontekst istraživanja. Zatim se govori o statusnom raslojavanju srpskohrvatskog jezika s obzirom na ideologije nacionalizma, kao i klasni sukob kojim su one motivisane. Ovde je, koliko mi je poznato, prvi put u lingvističkoj literaturi planiranju jezika pristupljeno iz ugla klasne analize. U trećem delu rada govori se o *dijalektičkom jedinstvu* srpskohrvatskoga, koje se sagledava iz Braudelove perspektive dugog i kratkog trajanja (cf. Brodel 1992), primenjene u jeziku. Reč je o centripetalnim istorijskim procesima dugoga trajanja u srpskohrvatskom jeziku, te centrifugalnom „kratkome vremenu“ na njegovoj površini. U konačnici rada je, tako, napravljena i jedna nova, obuhvatnija sinteza istorijskih sociolingvističkih procesa aktivnih u srpskohrvatskome jeziku, u njegovoj stoletnoj kao i skorijoj prošlosti. Pristup kojim se u radu koristimo zasniva se i na konceptima *jezičke politike i planiranja* (JPP), koji su razvijani u kritičkoj sociolingvističkoj literaturi počev od šezdesetih godina XX veka (za pregled, v. Filipović 2009: 54–58).

2. Raslojavanje srpskohrvatskog jezika

O dezintegraciji srpskohrvatskoga, koju je uslovio raspad SFRJ, u literaturi se govori na dva načina, koja se često pojmovno i ne razdvajaju previše. Moguće je, naime, govoriti o *statusnoj* dezintegraciji, koja se pre svega tiče (socio)lingvističkoga nazivlja te društvene i pravne regulacije standardnoga i službenih jezika u bivšim republikama SFRJ (cf. Gröschel 2003); i moguće je govoriti o dezintegraciji srpskohrvatskoga u pogledu *korpusne JPP*, dakle o raslojavanju srpskohrvatskih nacionalnih varijanata u domenu njihove lingvističke strukture (cf. Kapović 2010: 76, 83–85; Kordić 2009). Ukoliko se statusna i korpusna JPP i posmatraju odvojeno, implicitno ili eksplisitno se pretpostavlja da promene u prvoj nužno vode promeni i u drugoj (cf. Bugarski 2005: 161–178); ili se pak promene uočavaju samo u domenu statusne JPP, dok se u korpusnoj JPP zadržava *status quo*, tj. smatra se da se jezik odnosno jezici nisu i sami bitno promenili, samo imena i njihova regulativa, odnosno „konstrukti jezika“ jesu (cf. Bugarski, ibid.; Škiljan 2002: 261–283).

Izvesno je da postoje promene na planu statusne JPP, i one su, osim u novim nazivima jezika, vidljive i službenoj regulaciji jezika, narečja i pisma u zemljama nasleđnicama SFRJ, kao i u obrazovnoj JPP, u nastavi nacionalnog jezika, odnosno maternjeg i manjinskih jezika odgovarajućih etničkih zajednica u postjugoslovenskom kontekstu (v. Škiljan 2001). Statusna JPP najuže je povezana s konstrukcijama nacionalnog identiteta u svim republikama SFRJ, i otuda je u njima potrebno da se i najvišim pravnim aktima definišu i performiraju nacionalni jezici, predstavljeni pre svega simbolički, svojim imenom i pismom (cf. Kordić 2010; Škiljan 2002), ali i da se ideološki potvrde i reprodukuju, najpre kroz obrazovni sistem, uključujući definisanje nastavnih predmeta i ciljeva, izradu standarda i kurikuluma, odabir udžbenika i sl. (o čemu se govorilo u sociološkoj literaturi, npr. u Bourdieu 1992; itd.). Tranzicione promene u statusnoj i obrazovnoj JPP, koje su zapravo promene u identitetskoj i ideološkoj okosnici mehanizama JPP, naizgled se, dakle, i najviše dotiču opšte populacije i širokih društvenih slojeva. Njih je i laička populacija ne samo svesna, već ih i sama otvoreno zastupa ili im se protivi,⁴ one su deo javne komunikacije i svakodnevnog političkog života.

Teže je utvrditi promene u korpusnoj JPP. S jedne strane, izrada rečnika, gramatika, pravopisa i drugih jezičkih priručnika, kojima se definiše standardnojezička norma, pokrenuta je u simboličkim prostorima svih četiriju nacionalnih varijanata zasebno nakon dezintegracije srpskohrvatskoga, ali nije, s druge strane, u potpunosti najjasnije u kolikoj meri se zaista radi i o novim normama, a koliko je zapravo posredi samo „renormirano“ zatečeno jezičko stanje. Tako, pravopis srpskoga jezika Matice srpske iz 1993/94. predstavlja tek neznatno izmenjeni pravopis srpskohrvatskoga jezika dveju matica iz 1960. godine, a jednotomni rečnik srpskoga jezika iz 2007. praktično predstavlja reizdanje starijeg šestotomnog rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika. Uopšte, norme svih četiriju varijanata neznatno se razlikuju međusobno, i stoga što su zasnovane na istoj dijalekatskoj osnovici (Kapović 2010: 145–146), ali i zato što proističu iz zajedničke srpskohrvatske književnojezičke i standardnojezičke tradicije. Dakle, kada je reč o lingvističkim razlikama između nacionalnih standardnih varijanata, teško je reći da li je u

4 Među prvim odgovorima javnosti na pitanja JPP u istoriji standardizacije srpskohrvatskog jezika jeste Bečki književni dogovor iz 1850. godine, zatim Skerlićeva anketa iz 1912. godine, Novosadski književni dogovor iz 1954. godine, te Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika iz 1967. godine (cf. Vukomanović 1987). U skorije vreme, javnost u Srbiji je uključena u proglašenje ćirilice službenim pismom ustavima iz 1990. i 2006. godine, dok je u Hrvatskoj zahtev srpske nacionalne manjine za službenim isticanjem ćiriličkih natpisa izazvao debatu i kontroverze. Takođe, javnost u Srbiji je, skorije, na sličan način uključena u uvođenje nastave na bosanskom jeziku za bošnjačku nacionalnu manjinu u Sandžaku i problem adaptacije udžbenika na bosanski i hrvatski jezik, što je i u BiH odranije prisutno kroz koncept „dveju škola pod jednim krovom“, dok je u Crnoj Gori pitanje naziva nastavnog predmeta uzrokovalo i štrajk nastavnog osoblja u Nikšiću, reagovanja pojedinih institucija i stručnih udruženja, čak i mišljenje ustavnog suda, i sl. „Dešavanja jezika“ su, tako, čest mehanizam desnog populizma radi homogenizacije ili antagonizacije javnosti, zahvaljujući simboličkom naboju koji naziv i status jezika imaju u nacionalnoj državi. Od najšire javnosti se očekuje i traži da reaguje na pitanja statusne JPP, očekuje se da i laička javnost o tome mora da ima i da brani određeni stav. Niko danas nije ubeđeniji u jedinstvo srpskog i hrvatskog jezika od *običnih* govornika i govornica – Srba, niko opet nije sigurniji u njihovu različitost od *običnih* govornika i govornica – Hrvata. Tako oprečni stavovi o jeziku ne mogu zaista biti proizvod jezičkog osećanja izvornih govornika, već su proizvod pažljivo fabrikovanog javnog mnjenja za koje se upravo od laičke javnosti traži da ga najgorljivije zastupa, jer su u njemu zapravo eufemistički sadržani politički i klasni interesi vladajuće elite – dezintegracija sistema samoupravljanja i privatizacija društvene imovine, slabljenje federacije i teritorijalne pretenzije – za koje se upravo od ovih slojeva stanovništva očekivalo i očekuje da se, prema potrebi, jednako mobilišu.

njima uopšte bilo bitnijih promena nakon dezintegracije srpskohrvatskoga jezičkog prostora, iako jesu nastavljeni odvojeni procesi njihove standardizacije, i u kolikoj meri se te promene zapravo ispoljavaju u jeziku javne komunikacije. I opšta populacija i laička javnost je, u skladu s tim, slabo, ako i uopšte, svesna promena u korpusnoj JPP u postjugoslovenskoj standardizaciji srpskohrvatskih nacionalnih varijanata, a za razliku od njene angažovanosti u statusnoj JPP. Tome doprinosi i deklarativno stanovište svih planera i tela za standardizaciju u postjugoslovenskim republikama, koji tvrde da normiranje jezika uvek reflektuje zatečenu upotrebu u odgovarajućim jezičkim zajednicama, da ono ne unosi inovacije, već prati jezičko stanje kakvo jeste, i sl. Javnost je, dakle, na taj način interpelirana u proces normiranja jezika „odozgo–nadole“, i time, zapravo, znatno ideologizovanija nego što je to slučaj sa statusnom JPP, u kojoj svesno učestvuje. Korpusna JPP, tako, ovde predstavlja još jače i važnije mesto ideologizacije i skrivene ideologije u domenu normiranja jezika, nego i statusna, i obrazovna JPP, čija je ideološka okosnica jasna i otkrivena.

2.1. Jezik i nacionalizam

Posmatrajući načine na koje su procesi raslojavanja i tranzicije srpskohrvatskog jezika u postjugoslovenskom društvu protkani ideologijom i konstrukcijama nacionalnog identiteta novih političkih zajednica nastalih iz dezintegracije SFRJ, postojeće sociolingvističke analize fokusirane su prvenstveno na ulogu nacionalizma, renacionalizacije i repatrijarhalizacije kao dominantnih ideoloških okvira u tim procesima (Blum 2002; Kordić 2010; Škiljan 2002). U postojećim analizama se, dakle, mehanizmi JPP posmatraju dominantno iz ugla ideologije, i u njihovom pristupu dominira ideološka analiza, kritička analiza diskursa i srodne metode.

Tako, recimo, Kordić (2009) uočava da se u hrvatskoj normi kao nestandardni oblici i izrazi tipično proglašavaju oni koji su zajednički sa srpskim standardom ili karakteristični za istočnu varijantu srpskohrvatskog jezika, dok se kao standardni nude oni koji su razlikovni za hrvatski jezik i zapadnu književnojezičku tradiciju. Prema tome, ključnu motivaciju za takav pristup planiranju jezika predstavlja ideologija nacionalizma, čije je jedno od oruđa i jezik u javnoj upotrebi. Slično o normiranju standardnih varijanta zaključuje i Bugarski (2005: 161–178). Prema njemu, takva razlikovna obeležja kao što su to izrazi karakteristični za hrvatsku književnojezičku tradiciju u hrvatskoj normi, ili orijentalizmi i konfesionalni jezički markeri u bosanskoj normi, prvenstveno predstavljaju sredstvo nacionalne identifikacije i separacije. Srpska norma je, prema njemu, u tom pogledu najkonzervativnija, odnosno nemarkirana, što ne odgovara u potpunosti realnom stanju, budući da se i u njoj svakako nalaze primeri na taj način motivisanog normiranja jezika, poput eksplicitnog davanja prvenstva ćirilicom pismu kao primarnom sredstvu nacionalne identifikacije, normiranja oblika koji su karakteristični za istočnu književnojezičku tradiciju, na mestu onih koji se koriste i u zapadnoj varijanti, iako su ti oblici i u Srbiji u savremenom jeziku postali opsoletni (*spasti, spasem, spasen, spasavanje* prema *spasiti, spasim, spašen, spašavanje; zapeta* prema *zarez*), i sl.

Nema sumnje da su mehanizmi JPP, koje „odozgo–nadole“ sprovode sva akademska regulatorna tela i jezički planeri u zemljama naslednicama SFRJ motivisani nacionalističkim pogledom na ulogu jezika u javnoj upotrebi u društvu i naciji–državi (cf.

Filipović 2009: 59–64). Taj ideološki momenat, međutim, nije i dovoljan da objasni u potpunosti mehanizme JPP o kojima je reč, budući da ne referira na društvene odnose koji se putem tako motivisanoga normiranja jezika realno uspostavljaju i koji čine bazu na kojoj se zasniva ideologija jezičkog nacionalizma. O njima će biti više reči niže.

2.2. Jezik i klasni sukob

Izvesna je ideološka uloga nacionalizma u statusnoj i obrazovnoj JPP u tranzicionim pristupima normiranju nacionalnih varijanata srpskohrvatskoga jezika. U manjoj je meri, međutim, sigurna njegova uloga i u korpusnoj JPP. U domenu korpusne JPP, kako smo iznad istakli, ideologizacija je najjača zato jer je skrivena, implicitna i nesvesna, za razliku od nacionalističke ideologije u statusnoj i obrazovnoj JPP. Ideologija jezičkog nacionalizma ima smisla jedino kada je javna, kada se simbolički performira i eksplicitno reprodukuje nazivima jezika, izborom pisma i narečja, školskim kurikulumima i silabusima, i sl. To i dolazi otuda što je njena osnovna funkcija identifikacija, tj. konstrukcija kolektivnog identiteta u odnosu na druge identitete i zajednice u postjugoslovenskom društvu, povezane zajedničkim jezikom, istorijom i kulturom. Takva identifikacija nije ni moguća bez javnog performiranja i svesne, eksplicitne izgradnje simboličkog nacionalnog prostora. Elementi svega toga postoje, dakako, i u domenu korpusne JPP, u izboru odgovarajućih lingvističkih jedinica i konstrukcija koje se percipiraju kao markeri nacionalnog identiteta (v. iznad); međutim, teže ih je pronaći u normi kao takvoj i u samim procesima normiranja koji, recimo, nezavisno od nacionalne varijante, standardnim oblikom zamenice proglašavaju knjiško *sve* srednjeg roda jednine, iako je oblik *svø* jedini poznat svim savremenim štokavskim idiomima i opštem razgovornom jeziku, kao i jezičkoj intuiciji svih izvornih govornika i govornica, bez obzira na poreklo ili status. Dakle, ideologijom nacionalizma ne objašnjavaju se u potpunosti društveni odnosi koji se realno uspostavljaju planiranjem jezika; ideološka analiza objašnjava jedino identitetske odnose između različitih kolektiva, ali ne i odnose koji važe unutar svakoga od njih.

Skrivena, implicitna i nesvesna ideologija koja leži u osnovi korpusne JPP nije, dakle, ideologija nacionalizma, već šire kapitalistička ideologija kojom se, unutar svakog kolektiva, proizvode i reprodukuju društveni odnosi druge vrste. Prema tome, reč je o klasnim odnosima i klasnoj podeli društva, zasnovanoj na kapitalističkom načinu proizvodnje. Mehanizmi JPP, u tom pogledu, zapravo predstavljaju mesto klasne borbe, u kome se reflektuje i putem koga se reprodukuje širi makrosociolingvistički, političkoekonomski kontekst (Bozhoviq 2014; cf. i Kapović 2010: 114). Klasna utemeljenost mehanizama JPP nalazi se u svakom od njihovih aspekata; u statusnoj JPP, u činjenici da se za osnovicu standardnog i službenog jezika obično uzima prestižni govor viših klasa i ekonomski naprednijih regija; u obrazovnoj JPP, u procesu usvajanja standardnoga jezika kroz formalno obrazovanje, koje i samo predstavlja najvažniji mehanizam društvene pokretljivosti odnosno klasne segregacije; i konačno, možda i najviše u korpusnoj JPP, u načinu normiranja jezika koji standardnima proglašava pre svega one izraze i oblike koji su strani opštem, razgovornom jeziku najširih društvenih slojeva i grupa.

U tranzicionim normama srpskohrvatskih nacionalnih varijanata, to jednako vredi i za karakteristične jezičke markere nacionalnog identiteta. Kako zaključujemo na drugom mestu:

„Ni nacionalizam u normativistici nije drugo nego tek ideološko opravdanje onoga što je u osnovi klasna borba. Tobože normirane tako da se što više razlikuju jedna od druge kao nacionalni jezici, sve četiri standardne varijante srpskohrvatskoga zapravo su normirane tako da budu strane onom zajedničkom, opštem jeziku najšireg društvenog sloja u odgovarajućim nacionalnim državama. Koliko su, primerice, orijentalizmi u leksici bosanskoga standardnog jezika u službi etnokonfesionalne afilijacije njegovih govornika i govornica, toliko su i odlika bosanskohercegovačkog urbaniteta spram većinskog ruralnog stanovništva, koje se nalazi i u ekonomski zavisnom položaju. Jednako tako, koliko su i zetski dijalektizmi u crnogorskome standardu zamišljeni kao odlika njegove nacionalne posebnosti, toliko su, možda i više, oni zapravo momenat ekonomskog prestiža primorja i centralne Crne Gore u odnosu na sever“ (Bozhoviq 2014: 22).

Drugim rečima, nije sasvim tačno klasično tvrđenje, koje se ističe u sociolingvističkoj literaturi, da je standardnojezička norma uvek proizvoljna, tj. da preskriptivizam proizvoljno bira normativne oblike (cf. Trask 1999: 7–8). Istina je da je proces normiranja proizvoljan u odnosu na jezik shvaćen kao autonoman sistem jedinica koje, same po sebi, ne nose nikakvu normativnu vrednost; ali nije nikako proizvoljan kada se sagleda u širem sociolingvističkom kontekstu, u odnosu na jezik kao istorijski proizvod onih društvenih kretanja i kontradikcija čiji je i sâm deo, i čije su sve jedinice istorične, te kao takve nose i odgovarajuće simboličke vrednosti i ne postoje van društvene interakcije i društvenog konteksta (iz ekstenzivne naučne literature o tom pitanju, cf. pre svega pristup izložen u Vološinov odn. Bahtin 1980). Tako je i u slučaju mehanizama JPP u tranzicionim nacionalnim varijantama srpskohrvatskog jezika, a naročito u slučaju korpusne JPP. Svaki oblik i izraz koji je normiran, u svakoj od varijanata, zapravo predstavlja otklon od opšteg, narodnog jezika. Nijedan oblik koji je normiran, dakle, nije proizvoljan, ni u jednoj od varijanata, jer se svakim od njih, kada je proglašen i svaki put kada je upotrebljen u jeziku javne komunikacije, uspostavljaju odgovarajući društveni odnosi između individualnih govornika i govornica, kao i između privilegovanih i deprivilegovanih društvenih grupa. Svakom od njih su, kao i svakoj jezičkoj praksi uopšte, „imanentni odnosi moći (klasni, rodni, rasni), tj. [...] immanentna određena hijerarhija i klasna borba“ (Bozhoviq, ibid.). Nacionalizam je, barem u domenu korpusne JPP, tek sekundarna ideološka nadgradnja nad implicitnom i skrivenom društvenoekonomskom osnovnom strukturom, što sve postojeće analize raslojavanja srpskohrvatskoga jezika, koje ističu ulogu ideologije nacionalizma u JPP na postjugoslovenskom prostoru, ne uspevaju da uoče.

3. Jedinstvo srpskohrvatskog jezika

Dosada je bilo reči o sociolingvističkim mehanizmima raslojavanja srpskohrvatskoga jezika u toku i nakon dezintegracije SFRJ. Postavlja se, međutim, pitanje da li je i dalje reč o jednom, pluricentričnom jeziku, ili su procesi njegovog raslojavanja zaista i delovali tako da raskinu veze između njegovih varijanata i uspostave četiri odvojena, iako srodna, nacionalna monocentrična jezika. Postojeće analize su, u ovome pogledu, podeljene, ili često nastupaju s nužnom dozom rezerve. Kordić (2010), primera radi, smatra da je i dalje reč o jednom jeziku sa četiri standardnojezičke varijante, te da procesi raslojavanja i restrukturiranja nisu uticali u bitnoj meri na jedinstvo srpskohrvatskog jezika; dok

Kapović (2010: 127–153) pak to pitanje smatra irelevantnim, jer su nacionalni standardi svakako nezavisni, bilo da se posmatraju kao varijante jednog pluricentričnog jezika u geografsko-sociolingvističkom smislu, bilo da ih se posmatra kao zasebne jezike. Prema njemu, srpskohrvatski kao genetskolingvistička realnost svakako ne postoji, već je reč tek o jednom delu južnoslovenskog dijalekatskog kontinuuma. Bugarski (2005: 161–178) uvažava skorije divergentne tendencije u srpskohrvatskom jeziku, ali smatra da je lingvističko jedinstvo srpskohrvatskoga i uprkos njima očuvano:

„Sve u svemu, glavnina onoga što je bilo poznato pod imenom srpskohrvatskog preživela je sva previranja praktično netaknuta, utoliko što sada čini bitnu zajedničku supstancu nedavno promovisanih nacionalnih standardnih jezika. Stoga se, lingvistički govoreći, može s opravdanjem reći da se u stvarnosti nije mnogo šta desilo u životu srpskohrvatskog jezika tokom poslednjih dvanaestak [tj. od početka devedesetih] godina, uprkos njegovoj administrativnoj fragmentizaciji“ (ibid.: 172).

Dalje, Bugarski zaključuje da „pitanje postojanja srpskohrvatskog nije tipa ili–ili nego tipa i–i“, tako da je, u suštini, „standardni srpskohrvatski danas istovremeno jedan jezik i više jezika – uprošćeno, jedan lingvistički jezik u obličju nekoliko političkih jezika“ (ibid.: 175). U daljem izlaganju, ponudiću sopstvenu sintezu dijalektičkog „i–i“ statusa srpskohrvatskog, koju temeljim na analizi istorijskih procesa njegove unutrašnje konvergencije i divergencije.

3.1. Procesi dugoga trajanja

Kada govorimo o procesima raslojavanja srpskohrvatskog jezika, legitimno pitanje je da li su se oni, kako to primećuje Bugarski (v. iznad), uopšte i dogodili, ili je reč o teorijskom konstrukt koji je putativno plasiran pre svega u (socio)lingvističkoj naučnoj i preskriptivnoj literaturi, povodeći se za raspadom zajedničke federativne države. Izvesno je da su ti procesi započeti upravo „odozgo“, najpre u akademskim i administrativnim krugovima, i pitanje stoji da li su uopšte izašli iz „fotelje“ i dospeli u jezičku praksu i realnost. Ipak, o tome neće biti ovde reči, jer sve i da je tako, a opravdano je verovati da jeste, ipak ostaje validan uticaj koji je makar ta konstrukcija raslojavanja zajedničkog jezika ostvarila na njegov sociolingvistički status i percepciju danas.

Ovu tentativnost procesa raslojavanja srpskohrvatskoga treba, međutim, imati u vidu kada je o njegovom dijalektičkom jedinstvu reč. Naime, nisu svi sociolingvistički procesi koji deluju u starijoj i novijoj istoriji srpskohrvatskoga jednake vrednosti, i to je ključna ideja koju treba usvojiti kada se govori o njegovom statusu. Postojeće sociolingvističke analize mahom stavljaju u istu ravan konvergentne i divergentne procese, procese iz starije i procese iz novije istorije, te procese koji deluju „odozgo–nadole“ i one koji deluju „odozdo–nagore“, na jednak način ih razmatrajući i dajući im ravnopravnu ulogu. Treba, međutim, uočiti da oni ne deluju svi na isti način na formiranje idioma o kojima je reč, već da neki od njih imaju više učinka, a neki manje, neki pri tome deluju duže, a neki kraće, i sl. Služeći se Braudelovim pojmovima dugog, srednjeg i kratkog istorijskog trajanja (cf. Brodel 1992), i istorijske sociolingvističke procese u srpskohrvatskom, ali i drugim jezicima, možemo da klasifikujemo na odgovarajući način.⁵

⁵ Ova Braudelova metafora je već upotrebljena u sociolingvističkoj analizi, koliko mi je poznato, u studijama o sociolingvistici globalizacije (Blommaert 2010: 147).

Naime, treba uočiti istorijske procese *dugoga trajanja* u srpskohrvatskome, koji imaju više učinka i veći značaj u njegovom formiranju i rasformiranju, a deluju gotovo neprimetno, decenijama i stolecima, u pozadini jezičke evolucije. Takvi procesi su, uz to, nužno uslovljeni vanjezičkim, materijalnim okolnostima lingvističke istorije, kao što su to geografski kontekst, šire demografske promene unutar jezičke zajednice, poput meta-nastazičkih kretanja (cf. Ivić 2001: 64–66), političkoekonomski kontekst, društvena organizacija jezičke zajednice, i sl. S druge strane, izuzetno je važno i prepoznati kratkoročne, efemerne procese, „događaje“ kako ih naziva Braudel, koji se čine značajnim i uticajnim pre svega jer se odvijaju u prvom planu, na površini, primetni su i brojni, ali su slabijeg učinka i ostavljaju manji trag. Ovde se odlično nameće paralela sa statusnom i korpusnom JPP, o kojima je bilo reči iznad, gde su govornici i govornice izrazito svesne promena na planu statusne JPP i aktivno učestvuju u njima, dok su gotovo nesvesne promena u domenu korpusne JPP, a upravo su u statusnoj JPP i najizvesniji procesi raslojavanja srpskohrvatskoga, dok su u korpusnoj JPP, kako primećuje i Bugarski (v. iznad), oni gotovo beznačajni. Raslojavanje srpskohrvatskoga odgovaralo bi, dakle, *kratkom*, „događajnom“ vremenu, čiji je učinak efemeran i putativan, kako smo i iznad istakli, dok su procesi dugoga trajanja, kojih su govornici i govornice uglavnom nesvesne, oni koji zapravo oblikuju i jezik(e), nastupajući gradualno i gotovo neprimetno.

3.2. Centripetalni i centrifugalni procesi

U istorijskoj (socio)lingvistici srpskohrvatskoga moguće je, dakle, izdvojiti dve vrste delatnih procesa. Jedni su dugotrajni i formativni, dok su drugi recentni i slabog efekta. Kako pokazuje istorija srpskohrvatskog jezika, ovi prvi su, uz to, *centripetalni* i odlikuju se težnjom ka konvergenciji, dok su drugi *centrifugalni* i odlikuju ih divergentne tendencije.

Procesi dugoga trajanja u srpskohrvatskome odlikuju se konvergentnim tendencijama stoga što su oni prvenstveno uslovljeni materijalnim okolnostima jezičke upotrebe, a upravo te okolnosti su i u istoriji srpskohrvatskoga kontinuirano uzrokovale konvergenciju dijalekata srednjojužnoslovenskog areala. To su, kako smo pomenuli, pre svega metanastazička kretanja štokavskog stanovništva, kojima je, uostalom, i formirano štokavsko narečje (Ivić, *ibid.*: 70), iako je ono već „od najranijeg vremena bilo prilično nejedinstveno“ (Matasović 2008: 35); ali i širi geolingvistički i društvoekonomski kontekst. Zahvaljujući njima je i izvorna genetska razvedenost ovih idioma (cf. Kapović, 2008: 103–104; Matasović, *ibid.*: 64–67) zatrta i jedva prepoznatljiva čak i uz najminucioznije metode rekonstrukcije starijeg stanja (cf. i Brozović 1985). Uostalom, uvek je između ovih, a ranije i između ovih i drugih slovenskih dijalekata, postojao kontinuum.⁶

Današnji srpskohrvatski jezik je, prema tome, i istorijski proizvod konvergencije ovih dijalekata i zatiranja upravo tih genetskolingvističkih razlika između njih, dakle i one su bile deplasirane jednako realnim sociolingvističkim procesima kao što su to i procesi vertikalnog raslojavanja od prajezika. Njima je srednjojužnoslovenski dijasistem sa štokavskim narečjem kao centralnim upravo i formiran kao arealolingvistička realnost,

⁶ O klasifikaciji južnoslovenskih jezika i tipologiji istorijskog razvoja slovenskih idioma, v. i Šekli (2013; 2014); takođe cf. Birnbaum (1985).

dakle kao areal koji je, u skladu sa zakonomernostima arealne lingvistike, isključio slovenačke (odnosno makedonske i bugarske, s druge strane) dijalekte kao lateralne, periferne aree. Unutar toga areala, i nakon njegovog formiranja nastavljaju da deluju isti centripetalni procesi dugoga trajanja, na kojima se, u konačnici, i danas zasniva dijalektičko jedinstvo srpskohrvatskog jezika (cf. i Brozović 1984/85; Brozović & Ivić 1988).

Centrifugalni procesi, dakle divergentni procesi raslojavanja toga arealnog dijasistema, deluju, barem još uvek, kao recentni i efemerni procesi na njegovoj površini. Oni nemaju, još uvek, značajnijeg uticaja i efekta, jer deluju u ravni neistorijskog, „događajnog“ vremena; oni nisu motivisani pokretačkim, materijalnim okolnostima jezičke istorije, i nisu, još uvek, deo šireg, makrosociolingvističkog konteksta. Svaka istorijska i sociolingvistička analiza i sinteza statusa i tranzicije srpskohrvatskoga morale bi, dakle, da prave razliku između odgovarajućih istorijskih procesa koji deluju u takvim, različitim jezičkim vremenima.⁷

U krajnjem, samo tako se daje potpuni smisao i staroj Belićevoj primedbi da „razvitak jezika ide paralelno sa razvitkom društvenih, ekonomskih i političkih prilika jednog naroda“ (Belić 1958: 3), tako da ona ne ostane tek apstraktno načelo niti samorazumevajuća maksima.

4. Zaključak

U radu smo izneli novu analizu raslojavanja srpskohrvatskoga jezika, koja se zasniva na klasnoj analizi strukturnih odnosa u postjugoslovenskom tranzicionom društvu. Dali smo pregled statusne, obrazovne i korpusne JPP srpskohrvatskih nacionalnih standardnojezičkih varijanata. Zatim smo ponudili i novu sintezu dijalektičkog jedinstva srpskohrvatskog jezika, zasnovanu na razlikovanju istorijskih i sociolingvističkih procesa dugoga i kratkog trajanja u jeziku, pri tome ističući njihovu utemeljenost u materijalnim okolnostima jezičke upotrebe, u makrosociolingvističkom kontekstu, s jedne strane, kao i u arealnolingvističkoj stvarnosti, sa druge.

U radu su iznesene i osnove za *sociolingvistiku tranzicije* kao novu kritičku disciplinu koja razmatra, između ostalog, regulaciju, planiranje i upotrebu jezika u kontekstu tranzicije. Takođe smo evaluirali najvažniju postojeću literaturu na našem jeziku o raslojavanju i statusu srpskohrvatskog jezika u tranziciji.

Literatura

Babić, S. (1980). Die Termini für die Standard- und Substandard-Idiome im kroato-serbischen Sprachbereich. *Zeitschrift für slawische Philologie* 41(1): 24–33.

Bahtin, M. (1980). *Marksizam i filozofija jezika*. Beograd: Nolit.

⁷ Razume se, konkretne istorijske okolnosti u širem kontekstu htele su da stanje u srpskohrvatskim organskim i književnim idiomima bude takvo da su stvaralački procesi dugog trajanja baš centripetalne, a „događajni“ procesi centrifugalne prirode u njima, ali to nije uvek i ne mora nužno da bude tako. Primer je, recimo, susedni albanski jezik, u kome je pak situacija upravo suprotna, tako što centrifugalni procesi ovde u dugom istorijskom vremenu, još od pozne antike, snažno deluju u smeru njegova raslojavanja na dvoje, tzv. gegijsko i toskijsko narječje, dok je jedinstvo albanskoga književnog jezika tek događaj iz skorije prošlosti, koji još nije uspeo (i možda i neće) da prevlada dugu istorijsku, arealnu i sociolingvističku podvojenost između severa i juga.

- Belić, A. (1958). Periodizacija srpskohrvatskog jezika. *Južnoslovenski filolog* 23(1–4): 3–15.
- Birnbaum, H. (1985). O dvux osnovnyx napravlenijax v jazykovom razvitii. *Voprosy jazykoznanija* No. 2/1985: 32–42.
- Blommaert, J. (2010). *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blum, D. (2002). *Sprache und Politik: Sprachpolitik und Sprachnationalismus in der Republik Indien und dem sozialistischen Jugoslawien (1945–1991)*. Würzburg: Ergon.
- Bourdieu, P. (1992). *Što znači govoriti: Ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Bozhoviq, Gj. (2014). Jezička ideologija i klasna borba. *TekstUra: časopis za književnost u školi* 6: 22.
- Brödel, F. (1992). *Spisi o istoriji*. Beograd: Sprska književna zadruga.
- Brozović, D. & P. Ivić (1988). *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Brozović, D. (1984/85). Srpskohrvatski jezik kao genetolingvistički, tipološki i sociolingvistički fenomen. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 27–28: 99–105.
- Brozović, D. (1985). Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnog razvoja. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7: 59–71.
- Bugarski, R. & C. Hawkesworth, eds. (2006). *Language in the Former Yugoslav Lands*. Bloomington, IN: Slavica.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek.
- Clyne, M., ed. (1992). *Pluricentric Languages: Differing Norms in Different Nations*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Filipović, J. (2009). *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Greenberg, R. (2004). *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and Its Disintegration*. Oxford: Oxford University Press.
- Gröschel, B. (2003). Postjugoslovenske zakonske odredbe o službenom jeziku – sociolingvistički argumenti protiv jedinstva srpskohrvatskog jezika? *Srpski jezik* 8(1–2): 135–196.
- Gröschel, B. (2009). *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik: Mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit*. München: Lincom Europa.
- Ivić, P. (1986). *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Ivić, P. (2001). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: Uvod i štokavsko narječje*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kapović, M. (2008). *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kapović, M. (2010). *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- Katičić, R. (1998). *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kordić, S. (2009). Što je (ne)standardno za kroatiste? In A. Bierich, ed. *Varietäten im Slavischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 313–330.
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
- Lencek, R. (1976). A few remarks for the history of the term ‘Serbocroatian’ language. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 19(1): 45–53.
- Matasović, R. (2008). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Milanović, A. (2010). *Kratka istorija srpskog književnog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Peti-Stantić, A. (2009). The (Western) South Slavic Language Question Revisited. In S. Franks et al., eds. *A Linguist’s Linguist: Studies in South Slavic Linguistics in Honor of E. Wayles Browne*. Bloomington, IN: Slavica, 355–374.
- Šekli, M. (2013). Genetolingvistična klasifikacija južnoslovenskih jezika. *Jezikoslovnici zapiski* 19(1): 71–99.
- Šekli, M. (2014). Tipologija modelov lingvogeneze slovanskih jezika. *Slavistična revija* 62(3): 451–461.

Škiljan, D. (2001). Stara jezična prava i nove manjine. In S. Mønnesland, ed. *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik, 179–188.

Škiljan, D. (2002). *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.

Trask, R. L. (1999). *Key Concepts in Language and Linguistics*. London: Psychology Press.

Vince, Z. (1978). *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Liber.

Vukomanović, S. (1987). *Jezik, društvo, nacija*. Beograd: Jugoslovenska revija.

Dorđe Božović

LANGUAGE POLITICS AND IDEOLOGY IN A TRANSITIONAL CONTEXT

Summary: The author analyzes the historical, sociolinguistic and areal linguistic status of Serbo-Croatian after the breakup of SFR Yugoslavia, arguing for a *sociolinguistics of transition*, which should examine language politics in contexts of ideological and socio-economic transition.

Keywords: language politics, ideology and class struggle, nationalism, Serbo-Croatian, sociolinguistics of transition, historical sociolinguistics, *longue durée*.